

Smith'ten Menger'e ve Hayek'e: Kendiliğinden Doğan Düzen Geleneğinde Liberalizm¹

Steven Horwitz

İktisat Profesörü | St. Lawrence University

Çeviren: Atilla Yayla

Liberal Düşünce, Yıl 16, Sayı 64, Güz 2011, s. 91-106.

Son zamanlarda hem politik soldan hem politik sağdan düşünürler Aydınlanma ve normal olarak onunla ilişkilendirilen siyasal liberalizm hakkında gittikçe daha fazla eleştirel yorumlar yapmaktalar. Bu eleştirilerin birçoğu Aydınlanma liberalizmi geleneğinin insanları süperrasyonel veya aşırı derecede atomize varlıklar olarak resmetmesi endişesi etrafında toplanır. Münekkitler Aydınlanma liberalizmiyle ilişkili gördükleri bilgi ve sosyal etkileşim görüşünün daha yeni insan ve toplum kavramlarıyla bir temasının (ilişkinin) olmadığını düşünürler. Ancak, bu tür eleştiriler Aydınlanma liberalizminin değişik kollarını karıştırmaya meyillidir. Bilhassa, eleştirilenler İskoç Aydınlanmasında doğan liberal geleneğe mensup düşünürlerin eserlerinin çok az farkındadır. İskoç türü aydınlanma liberalizmi türü ile İngiliz ve Fransız versiyonları arasındaki farklar İskoç versiyonunu bu eleştirilerin bazılarında daha muaf hâle getirir. Özellikle, İskoç versiyonu liberalizmin kendiliğinden doğan düzen üzerindeki vurgusu ve yine onun bir iletişim biçimi olarak piyasa mübadelesi konsepti ona araştırmaya değer farklı bir yaklaşım kazandırır.²

¹ "From Smith to Menger to Hayek", *The Independent Review*, V. VI, n.1, Summer 2001, pp.81-97

² Benim bu makaledeki görevim, öyle yapılması çok değerli bir proje olabilecek olmasına rağmen, Aydınlanmanın değişik akımlarını araştırmak ve karşılaştırmak değildir. Burada amacın, sadece, İskoç geleneğinde yer aldığı düşünülen filozoflar arasındaki devamlılığı incelemek ve bu geleneği önem verdiğim bazı eleştirilere karşı savunmaktır.

Bu liberalizm türü hem beşerî bilimlerde (geleneksel sosyal bilimler ve ilave-ten tarih, felsefe, linguistik ve psikolojinin biyolojik olmayan tarafları) bir araştırma programı hem de birey ile devlet arasındaki ilişkilere odaklanan bir politik felsefe olarak anlaşılabilir. Şüphesiz bu iki parça birbiriyle bağlantılıdır çünkü politik felsefe sosyal-bilimsel analizden türemeye meyillidir. Daha özel olarak, bu gelenek *kendiliğinden-doğan-düzen* kavramı etrafında örgülenir. Kendiliğinden doğan düzenler insan dizaynının değil fakat insan davranışının ürünleridir. Kendiliğinden doğan düzenler pratikler, kurallar, kurumlar ve benzerlerinden oluşurlar, ki bu pratikler, kurallar ve kurumlar insan aktörlerin, onların muhtemel yararlarını rasyonel bilinçle görmeleri ve onları maksatlı, bilinçli biçimde inşa etmelerinin değil, ondan ziyade, değişik beşerî aktörlerin kendi amaçlarını ve planlarını takip etmelerinin niyetlenmemiş sonuçlarıdır.

Bu tema, her biri son üç asırdan üç teorisyenin eserlerinde baskındır ve en iyi şekilde işlenmiştir: 18. Yüzyıl'da Adam Smith, 19. Yüzyıl'da Carl Menger ve 20. Yüzyıl'da F. A. Hayek. Bu üç teorisyen, sosyal analize ve arzuya şayan siyasal düzene farklı bir yaklaşım getiren ve hâlen yaşamakta olan bir entelektüel zincirin halkalarıdır. Onların çalışmalarının gösterdiği üzere, insan davranışını kendiliğinden-doğan-düzen yaklaşımıyla inceleme yaklaşımı üç mevzu üzerinde odaklanmaya yol açar: Aklın, çoğu insanî bilginin ifade edilmemiş mahiyette olmasından kaynaklanan sınırlılığı; insanı dağınık ve dolaylı bilgiyi kullanmaya muktedir hâle getirecek şekilde evrilen kurumsal düzenlemeler; bu kurumların evrimini besleyen veya güçleştiren (engelleyen) süreçler.

Smith, Menger ve Hayek'in Kendiliğinden-Doğan-Düzen Araştırma Programı

Bir araştırma programı olarak, kendiliğinden doğan düzen geleneği liberalizmi sosyal oluşumların insan davranışının niyetlenmemiş sonuçları olarak nasıl doğabileceğini anlamaya çalışır. O, daha felsefî bir seviyede, niçin bu oluşumların (*formation*) insan dizaynının değil fakat insan davranışının sonuçları olduğunu bulmayı beklememiz gerektiğine dair nedenler sunar. Bu gelenekteki en önemli düşünürler tarafından paylaşılan birey konsepti ileri sürer ki, insan bilgisinin ve aklın sınırlı olması durumu, sosyal düzen yaratabilmek için sosyal müesseselerin kullanılmasını zorunlu kılar. Daha az-genel bir seviyede, bu liberalizm türü hâldeki ve mazideki sosyal kurumların kendiliğinden doğan düzenler olarak nasıl yükseldiklerini (doğduklarını) ve insan aktörlerin farklı planlarını ve tercihlerini koordine etmeye nasıl hizmet ettiklerini anlamaya çalışır. Bu gelenekteki araştırmalar böyle kurumların bizi bireysel bilgimizin sınırlılığının üstesinden gelmeye muktedir kılma anlamında bu tür kurumların işleyişiyle ilgi izahlar geliştirir ve bu tür kurumların tarihî olarak doğduğunu ve evrildiğini gösterir.

Adam Smith

Bu gelenek 18. Yüzyıl'da İskoç Aydınlanması'na mensup bir grup orijinal düşünürle başladı: Adam Smith, Adam Ferguson, David Hume, Bernard Mandeville ve diğerleri. Smith'in çok kötülenmiş "görünmez el" metaforu bu akımın gelenekle birleştirilen akıl yürütmesinin en tanınan simgesi oldu. Ancak, Smith, gerçekte, *görünmez el* terimini ana eserlerinde yalnızca üç defa kullandı. Lakin, aynı fikir Ferguson ve Mandeville'nin eserlerinde açık biçimde belirir ve Hume ve diğer İskoç filozofları tarafından çeşitli yerlerde kuvvetle yansıtılır. Bütün bu düşünürler, insanların her ne iseler o olarak (öyle) alınabilecekleri ve toplumun, uygun kurumlarla, hem (kendisini.....) kötü insanların davranışlarına karşı garantiye alabileceği hem de insanların şahsî-çıkarlarını, niyetlenmemiş biçimde de olsa, diğer insanlara fayda sağlayacak şekilde kanalize edebileceği (yönlendirebileceği) kanaatini paylaştı. Görünmez ele gönderme yapan meşhur pasajında Smith şunu ileri sürdü:

Yerli çalışkanlığı (industry) yabancı çalışkanlığa tercih ederek, o, yalnızca kendi güvenliğini planlar (intends); ve bu çalışkanlığı çabasının ürünü en büyük değere sâhip olabilecek şekilde yönlendirerek, yalnızca kendine kazanç sağlamaya niyet eder, ve, o, bunda, birçok başka durumda olduğu gibi, onun niyetinin bir parçası olmayan bir sonuca hizmet etmek için bir görünmez el tarafından yönlendirilir. Bunun onun parçası olmaması toplum için her zaman daha kötü değildir. Kendi menfaatlerinin peşinden koşarak, o, toplumun menfaatine, fiilen toplumun menfaatini teşvik ettiğinden olacağından daha etkili şekilde hizmet eder ([1776] 1976, 477-78).

Smith'e göre, arzuya şayan niyetlenilmemiş sonuçlar için bir güdü olarak şahsî çıkara (öz-çıkara) dayanma ihtiyacı sosyal ilişkiler daha az kişisel ve daha fazla anonim oldukça artar. Kişinin iyi bildiği insanlarla muhatap olmakta sempati ve yakınlık duygusu daha güçlü olacaktır, ve kişi ne tür şeylerin diğerine fayda sağlayacağı hakkında daha fazla bilgiye sâhip olacaktır. Bize kasap, fırıncı veya biracı tarafından sağlanan ürünlerin sebebi olarak "kendini-sevme"ye atfı yapan meşhur tezinden önce Smith şahsî-çıkara müracaatın niçin gerekli olduğunu ilgili bir açıklama getirir:

Sâhibi tarafından beslenmek istediği zaman, akşam yemeğindeki efendisinin dikkatini çekmek için, bir köpek yavrusu sâhibine yaltaklanır ve bir spaniel (uzun kulaklı bir köpek) bin atraksiyonla çabalar. İnsan bazen hem cinslerine karşı aynı sanatları kullanır ve onları kendi isteklerine göre hareket ettirmenin başka bir yoluna (aracına) sâhip olmadığı zaman, onların iyi dileğini kazanmak için, her yaltaklanma ve kölece halle çabalar. Ancak, bunu her seferinde yapacak zamanı yoktur. Uygur bir toplumda, onun bütün hayatı birkaç arkadaş bulmaya zar zor yeterken, o, her zaman çok sayıda insanın işbirliğine ve yardımına muhtaç bulunur ([1776] 1976,18).

Şahsî çıkara müracaat, bizim, başka insanları, onları, onların bize yönelik insani duygularına müracaat etmeye yetecek kadar tanımadığımız vakit, istediğimiz şeyi yapmaya ikna etmenin en iyi yoludur.

Alturizmin genellikle bireylerin diğer bireylere fayda sağlayacak biçimlerde davranması için (gerekli) bir güdü olduğu söylenir. Mamafih, anonim sosyal düzende karşılaşılan daha büyük bir mevzu, kişinin diğerlerine en iyi hizmeti eden

bilgiyi nasıl elde edeceğidir. Geniş aile veya kabile gibi yüz-yüze gruplarda, bu tür bilgiler kolayca elde edilebilir; fakat “uygar toplum”un daha anonim dünyasında “diğer”i hakkında doğrudan bilgi hemen hemen hiçbir zaman elde edilemez. Bu sebeple, Smith öz-çıkarlı mübadeleye müracaatları hem gerekli hem faydalı buldu.

Keza, işaret etmeye değer ki, Smith “değiş-tokuş, bartır yapma ve mübadele eğilimini” “akıl ve konuşma kabiliyetleriyle” birleştirdi. ([1776] 1976,17). Her ikisi de ikna (persuasion) biçimleridir. Smith’e göre, problem diğer insanları bizim istediğimiz şeyleri yapmaya nasıl ikna edebileceğimizdi. Akıl ve konuşma, diğer kişiyi bildiğimizde ve o kişi yazarak ve konuşarak (ulaşma) menziline olduğunda, çok faydalı bir araçtır. Diğerini şahsî-çıkara göre davranmaya teşvik etmek bir diğer araçtır; ikna etmeye çalıştığımız diğeri bir geniş sosyal düzenin çok sayıdaki anonim diğerleri arasında olduğunda gerekli bir araç. (Smith burada hem onun hem Hayek’in (1973) “Büyük Toplum” olarak adlandırdığı şeyden bahsediyordu). Hayek’in çok sonraki eserlerinde göreceğimiz gibi, iletişim türü olarak pazar mübadelesi nosyonu İskoç Aydınlanması’ndan doğan liberalizmin Hayek türünün merkezi oldu. Mamafih, bu geleneğin başlangıcından itibaren, bir anonim dünyada sosyal düzenin nasıl tesis edileceği (*ensure*) meselesinin merkezî önem taşıdığı aşikârdı. “Bu anlamda, Smith’in bütün programı, insanların, birbirine uzak yabancılar arasındaki şahsî-çıkara dayalı işbirliğini verimli ve faydalı faaliyetler kılan ahlâk kurallarını ve kurumları nasıl bina ettiklerini anlamaya çalışması (teşebbüs etmesi) olarak görülebilir”. (Young, 2000: 108).

Smith’in ve diğer İskoçların görünmez elin ihsanının (*beneficence*) her durumda işlediğini düşünmediğine işaret etmek önemlidir. Tersine, şahsî-çıkara sosyal iyiye kanalize etmek yalnızca doğru sosyal kurumlarla olur. Şahsî-çıkara, Smith’in eleştirmiş olduğu merkantilist sistemlerde zararlı sonuçlara yol açabilir ve gerçekte açmıştır. Smith’in terminolojisiyle pozitif hukukun adâlet kurallarıyla (kanunlarıyla) uyuşmadığı yerde, kişisel-çıkara sosyal zarar vermesi ihtimâli mevcuttur. Young’ın ileri sürdüğü gibi, “Gerçekten, pozitif hukuku adâlet kurallarıyla (kanunlarıyla) uyumlu hâle getirmek *Milletlerin Zenginliği*’nin merkezî siyasa problemi” (2000, 105). Bu uyum sağlanınca, şahsî-çıkara dayanan işbölümünün faydalarından tümüyle yararlanılacaktır.

Hayatî öneme sâhip kavrayışlarına rağmen, Smith’in, toplumun kendiliğinden-düzenleyici süreçlerini ve kurumların bunları kolaylaştırmadaki rolünü anlama ve açıklama kabiliyeti, klâsik ekonominin sınırları tarafından, özellikle üretim-maliyeti değer teorisi tarafından sınırlandırılmıştı. Bu sınırlamadan kaçış bir yüzyıl daha beklemek zorundaydı.

Carl Menger

Bu gelenekteki diğer ana ilerleme, 1870’lerde Viyana’da yazan Carl Menger’in eserleriyle geldi. İktisat tarihinde normal olarak söylendiği gibi, Menger, İngiltere’den William Stanley Jevons ve İsviçre’den Leon Walras’la aynı anda, marjinal fayda ilkesini keşfetti. Üçü arasında, subjektif değerlendirmenin rolüne en büyük önemi Menger verdi. Jevons ve Walras marjinal fayda üzerinde matematiksel bir konsept (bir total fayda fonksiyonunun ilk türevi) olarak odaklanırken, Wenger, beşerî (insanî) değerlendirmenin nasıl pazarın rekabetçi keşif sürecini harekete geçirdiğini izah etme üzerinde yoğunlaştı. Menger, *Principles of Economics* (İktisadın İlkeleri) ([1871] 1981) adlı eserinde, diğer market fenomenleri kadar, piyasa fiyatlarının da nasıl subjektif değerlendirme süreçlerinin niyetlenmemiş sonuçları olarak belirdiğini tam olarak açıkladı. Menger, kendi anlatımında, modern pratikte (günümüz pratiğinde) olduğu gibi muhtemel (possible) fiyatları tespit etmek (posit) ve onlardan arz ve talep eğrileri yapmaktan çok piyasanın fiyatlara nasıl ulaştığını gösterdi. İktisatçı Hans Mayer’in ileri sürdüğü üzere ([1932] 1994) Menger’in teorisi bir fiyat belirleme teorisi değil bir fiyat oluşma teorisidir.³ Bu teori, bir matematiksel dengeyle değil piyasa süreciyle meşgul olur.

Menger, *Investigations into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics* (İktisata Özel Atıfla Sosyal Bilimler Metodoloji Üzerine Araştırmalar) ([1883] 1985) adlı eserinde bu yaklaşımı sosyal bilimlerde daha geniş bir araştırma programının parçası olarak savundu. Bu katkısı yüzünden, Menger 18. Asır İskoçlarından çıkan kendiliğinden doğan düzen liberalizmi geleneğinin seçkin 19. Asır temsilcisi olarak görülmeyi hak eder. Menger *Investigations*’da bazen “Mengerci” problem olarak adlandırılan şu soruyu ortaya koydu: “Nasıl olup da, ortak refaha hizmet eden ve ortak refahın gelişmesi için son derece önemli olan kurumlar, onları tesis etmeye yönelik bir ortak irade olmadan varlık alanına girmektedir?” ([1883] 1985, 146). Bu, İskoçların görünmez el fikrinin bir anlamda genişletilmiş bir ifadesidir. Menger, belirli kurumların niyetlenilerek belli amaçlar için nasıl dizayn edildiği üzerinde odaklanan “pragmatik” açıklamaların (izahların) tersine, sosyal ve ekonomik kurumların “terkipçi” (“*compositive*”) adını verdiği tarzda açıklanmalarını temin etme peşinde koştu.

Menger’in meşhur paranın orijini teorisi bir paradigmatik kendiliğinden doğan düzen açıklaması olarak hizmet etmektedir. Bu teori Menger’in sosyal bilime yaklaşımının birkaç kilit unsurunu resmettiği ve Mayer’in bir “fonksiyonel” teoriden ziyade bir “genetik-nedensel (*causal*)” teori adını verdiği şeye örnek teşkil ettiği için, kısaca gözden geçirilmeyi hak etmektedir ([1932] 1994, 57). Ticaret yapmak isteyen fakat hiç parası olmayan insanlar ilk olarak takas yapmaya teşebbüs edecektir, fakat isteklerin iki taraflı çakışmasının yokluğu takası zorlaştı-

³ Vaughn’daki (1994, 26, n.21) tartışmaya ve burada zikredilen kaynaklara bakın.

racaktır. Sonunda bazı aktörler *diğer* insanların arzu ettiği malları elde edebilirlerse ticaret yapmalarının daha muhtemel olduğunu idrak edeceklerdir. Böylece değişik insanların diğerlerinin sübjektif tercihlerini anlamaya çalışacağı bir kültürel yorum süreci başlayacaktır. Daha fazla sayıda “diğerleri” için daha büyük sübjektif değer taşıyan eşyalara sâhip olanlar daha kolayca daha çok mübadele yapacak ve böylece daha “zengin” olacaktır. Onlar zenginleştikçe, onların tercihleri başkaları tarafından gözlemlenecek ve taklit edilecektir; ki bu kimseler bu eşyaların aynısını bir mübadele aracı olarak kullanmaya çalışmaya başlayacaktır. Mübadele aracı sayısı küçüldükçe, her biri içi talep büyür, bu araçların her birini mübadele aracı olarak daha uygun hâle getirir. Bir süre sonra, bu süreç, sübjektif olarak çok arzu edilen ve bir paranın minimum şartlarını (nispeten kıt olma; depolanabilir, taşınabilir ve bölünebilir olma) karşılayabilen bir (veya, belki, iki) malda sonlanır (*converges*). En sonunda, kalan eşya (mal) genel olarak kabul edilebilen bir mübadele aracı veya para olarak görülür.

Bu anlatımdaki kendiliğinden doğan düzen unsurlarına dikkat edin. Para insan davranışının bir ürünüdür, insan dizaynının değil. Yapmamız gereken tek davranışsal varsayım insanların tüketmek istedikleri malları elde etmek için ticaret yapacakları ve bu ticareti mümkün mertebe kolay yapmayı tercih edecekleridir. Aktörlerin asla parayı yaratmaya yardım etmekte oldukları gerçeğinin bilincinde olmalarına ihtiyaçları yoktur. Aslında, paranın ne olduğunu bile bilmiyorlarsa, nasıl bunun bilincinde olabilirler ki? Bu yüzden, para insan davranışının (mübadele) bir niyetlenmemiş sonucudur. Veya, daha kesin olarak, insan davranışı aktörlerin hiçbirinin niyetlenmediği veya belki hayal bile etmediği bir kurumun yaratılmasıyla sonuçlanan bir keşif sürecini başlatır. Menger’in teorisi değer biçmenin bireylerin sübjektif algılamalarından doğduğu nosyonuyla başlar ve bütünüyle sosyal bir kurumun doğmasıyla sonuçlanır (sona erer). Para bir defa doğunca, diğer bütün kurumlar gibi, davranışı, intersübjektif biçimde yaratılmış bir kuruma iştirak etmenin avantajları marifetiyle sınırlar.

Smith’in ve onun İskoç meslektaşlarının (*colleagues*) bu süreci geniş hatlarıyla anlamış olmasına rağmen, Menger bazı ayrıntıları ortaya koymaya başladı. Menger, özellikle, Smith ile Hayek arasındaki boşluğu, Smith’in ekonomik gelişmeyle ilgili tezini sırf işbölümüne bağlı olmaktan kurtarıp daha geniş anlamda bilgiye yeniden yönlendirerek, kapatır. *Principles*’ın giriş bölümünde, ekonomik ilerlemenin sebepleri tezine, Smith’in görüşlerini gözden geçirerek başlar, sonra işbölümünün tek başına bütün ekonomik gelişmeyi izah edemeyeceğine işaret eder. Bu tartışmayı şunu ileri sürerek tamamlar: “Hiçbir şey insanlığın ekonomik ilerlemesinin derecesinin, gelecek çağlarda, yine insan bilgisinin ilerleme derecesine bağlı kalacağından daha kesin değildir” ([1871] 1981, 74). Bu kavrayışla Menger İskoç geleneğini Hayek’e doğru ileriye taşır.⁴

4 Menger aynı zamanda erken 20. Yüzyıl’ın İskoç politik iktisatçılarına bağlıdır, ki bu iktisatçılar Menger tarafından canlandırılan Avusturya geleneğine büyük bir ilgiyle –meselâ Eugen von Böhm-Baverk’in eserlerinin çevirilerini inceleyerek– Smithçi çizgide çalışmaya devam etti. Bu noktaya dikkatimi çektiği için Alastair Dow’a teşekkür ederim.

F. A. Hayek

Hayek sonraki yüzyılda bu geleneği daha da ileri taşıdı. Hayek'in fikirleri genişletmesi iki önemli biçimde oldu. İlk olarak Hayek kendiliğinden doğan düzen açıklamaları için ve daha geniş anlamda liberalizm için bir epistemolojik zemin sağladı, ki İskoçlar ve Menger bunları yalnızca ima etmişti (zımmen söylemişti). İkinci olarak, piyasanın ve daha geniş anlamda sosyal dünyanın kendiliğinden düzenleyici süreçlerini ortaya çıkarmada (meydana getirmede) ekonomik kurumları, özellikle pazar fiyatları tarafından oynanan rolü aydınlattı.

Hayek'in İskoçlarla başlamış olan liberal geleneğe ana katkısı insanlığın kurumlarımızı ve onların sonuçlarını dizayn etme ve yönlendirme (*direct*) kabiliyetinin epistemik sınırlarını vurgulamaktı. Hayek'e göre, bir ekonomik ve sosyal düzen yaratma problemi "durumların kullanmamız gereken bilgisinin asla yoğunlaşmış ve entegre edilmiş biçimde var olmaması fakat yalnızca ayrı ayrı bireylerin sâhip olduğu natamam ve çoğu zaman çelişik dağınık bilgi parçaları olarak var olması gerçeği"nden (1945, 77) kaynaklanmaktadır. Kaynakların nasıl tahsis edilmesi gerektiğini veya ne tür sosyal pratiklerin ve normların bize en iyi hizmeti sağlayacağını kesin olarak bilmek, ayrı ayrı insanların, ailelerin veya firmaların sâhip olduğu bilgi parçalarını ve unsurlarını bir yerde bir araya getirmeyi gerektirecektir. Hayek bunların sâhip olduğu bilginin böylece neyin daha iyi veya daha kötü olduğunu belirleyebilecek bir kişinin veya bir grubun ellerinde merkezî biçimde toplanamayacağını ileri sürdü. Tersine, gerekli olan, bilginin sâhiplerini, bu bilgiyi, sosyal olarak, diğerleri tarafından kendi planlarını ve niyetlerini biçimlendirmekte kullanmak için ulaşılabilir (elde edilebilir) hale getirmeye muktedir kılan bir kurumlar setidir. Hayek'in nazarında, sosyal ve ekonomik düzen problemi bir iletişim problemi ve insanî durum bir parçalı, bölük ve çoğu zaman doğru olmayan (*incorrect*) durumudur. Bizim birbirimizden öğrenmemize ve bu öğrenme süreci yoluyla işleri yapmanın daha iyi yollarını keşfetmemize izin veren iletişim yollarına ihtiyacımız var. Bu vizyon, daha önce işaret edildiği üzere, Smith'in mübadelenin aklın ve konuşma yeteneğinin bir uzantısı (*extension*) olduğu yolundaki ferasetine (*insight*) uyar.⁵

Mamafih, Hayek, bu fikri, bir başka seviye ekleyerek daha ince bir hâle getirdi. Bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki çalışmalarında, bazı bilgilerin, söyleyin, istatistik veya lisan araçlarıyla iletişime edilemeyecek bir biçimde mevcut kaynakları optimal biçimde tahsis etmeyi gerektirdiğini ileri sürdü. Tabiat bilimlerinin metodlarını sorgusuz sualsiz sosyal düzen problemine uygulamayı isteyenlerin ömrü boyunca eleştirisinin parçası olarak Hayek, objektif, ifade edilebilir bilginin, ekonomik istatistikler dâhil, ekonomik aktiviteyle ilgili tek bilgi olmadığına işaret etti. Bu görüşü ilk olarak açıkça 1945'te, "zamanın ve yerin özgül durumların bilgisinin" rolünü vurguladığında ortaya koydu (80). Sosyal koordinasyonla ilgili bilginin çoğu, Hayek'in nazarında, zati olarak konteks bağımlıdır (*inherently contextual*).

⁵ Lisanın bir uzantısı olarak parasal mibadele fikri Horwitz 1992'de daha derinlemesine incelenmektedir.

Sonraki eserlerinde Hayek bilginin çoğunun sözsüz (hâl ile ifade olunan-*tacit*) olabileceğini ve bundan dolayı potansiyel olarak ifade edilemeyebileceğini ekledi. Meselâ, birçok kimse bisiklette dengesini muhafaza etmeyi bilir. Böyle yaparak, onlar bazı nispeten karışık fizik denklemlerini zımnen (tamamen) çözüyorlar; ancak, hiç kimse, bisiklet sürerken bu problemleri ifade edemez ve çözemez. Daha olağanı, küçük çocukların bile, kendilerine açıkça hiçbir gramer kuralı öğretilmiş olmasa bile, gramatik olarak doğru cümleler kurabildiğini göz önünde tutun. Burada söz konusu olan Gilbert Ryle'in meşhur "nasıl olduğunu bilme" (*know how*) ve "ne olduğunu bilme" (*know that*) ayrımıdır. İlk bilgi türü sosyal dünyayı kaplamaktadır. Problem, ne doğal lisan ne de matematik öyle yapmaya hizmet edebilecek olmasına rağmen, bu bilgiyi, ondan yararlanabilecekleri şekilde, diğerleri için elde edilebilir yapmanın bir aracını (yolunu) bulmaktır.

İktisat ilmi bağlamında Hayek iyi yapılandırılmış legal ve politik kurumlar çerçevesinde rekabetin, pazar rekabeti tarafından yaratılan fiyatların objektif bilgi için olduğu kadar zımnî (*tacit*) bilgi için sosyal olarak ulaşılabilir vekiller olarak hizmet görmesi yüzünden, bu iletişim sürecinin vuku bulması için bir yol sağladığını gösterdi. Aktörler, alma ve satma kararları verdikleri zaman, söz konusu mallarla ilgili bilgilerini ve tercihlerini –yazılı veya sözlü kelimelerden ziyade davranışla– komünike ediyorlar. Fiyatların şu veya bu yönde hareket etmesi diğer insanların bilgisine dolaylı ulaşma (imkânı) sağlar ve aktörlerin, davranışlarını, merkezîleştirilmiş yönlendirme (*direction*) ihtiyacı olmaksızın, diğerlerinin davranışlarıyla koordineli hâle getirmesine müsaade eder. Hayek'in 1945'te ileri sürdüğü gibi, piyasa fiyatları "gerçekte süreçte yer alan bütün insanlar arasında dağılmış olan tüm bilgiye sâhip olan tek bir beyin tarafından varılmış olacak (ancak kavramsal olarak mümkün) çözümü" meydana getirir (86). Başka bir şekilde ifade edilirse, fiyat sistemi, bizi, bize bilginin kaçınılmaz dağınıklığını, konteks özgülüğünü ve zımnîliğini aşmak için bir kurumsal süreç sağlayarak, düzeni kendiliğinden üretmeye muktedir kılar.

İskoç Geleneğinde Kurumların Rolü

İskoç Aydınlanması'ndan çıkan kendiliğinden doğan düzen geleneğinde merkezî araştırma konusu kurumların rolü olmuştur. Smith, Menger ve Hayek bunu kavradı, çünkü, modern toplumun hacmi ve anonimliği birkaç kişi hâriç herkesle ilgili detaylı bilgi elde etmemize mani olduğundan, sosyal davranışımızı normları, kuralları ve kurumları kullanarak koordine etmeye muhtacız. Ludwig Lachmann'ın sözleriyle, "kurumlar, Weberyen geleneğe anlaşıldığı biçimde, her birimizi, bireysel amaçları ve planları hakkında hiçbir şey bilemeyeceğimiz anonim diğerlerinin binlerce davranışına güvenmeye (dayanmaya) muktedir hâle getirir. Onlar (kurumlar) toplumun düğüm noktalarıdır; bunlar, diğerleri hakkında detaylı bilgi elde etme ve (bu bilgiyi) sindirmekten âzade kıldığı (kurtardığı) milyonlarca kişinin eylemlerini koordine eder ve onların müstakbel davranışları hakkında detaylı beklentiler (*expectations*) oluşturur" (1971,50). Lachmann

kurumların rolünü daha önceki parçalı ve özgül muhtevalı bilgi tartışmamıza bağlar. Weber'in kurumlar teorisinin, bizim farklı ve genellikle zımnî bilgimizi sosyal olarak kullanılabilir (kullanışlı) hâle getiren iletişim süreçleri olarak bütün ekonomik ve sosyal kurumları temsil ettiğini ileri sürer.

Kurumların bu veçhesi, kurumları "koordine edici bilginin kişilerarası (*interpersonal*) depoları (*stores*)" olarak gören modern çalışmalarda önemli yer işgal eder (Langlois 6c, 237). Kurumlar başarılı şekilde davranmak için bilmemiz gerekeni sınırlandırır; diğerlerinin davranışları hakkında, onlarla ilgili detaylı bilgiye sâhip olmadan doğru (isabetli) beklentiler (*expectations*) oluşturmamıza müsaade ederler. Eğer herkes –ister açıkça ister zımnî olarak– belirli bir pratik üzerinde hemfikir olursa, artık diğer aktörlerin ne yapacağını önceden tahmin etmek ve bununla ilgili stratejiler geliştirmek mecburiyetinde kalmayız. Bu tür koordinasyon problemlerinin klâsik örneği yolun hangi tarafında araç süreceğine karar vermedir. Herkes hemfikir olduğu sürece sağda sürmenin mi yoksa solda sürmenin mi tercih edildiği önemsizdir (*irrelevant*). Yolun hangi tarafında araç sürüleceğiyle ilgili bir kural her seferinde yeniden tercih yapma ihtiyacını azaltır. Sosyal etkileşimin bazı unsurlarını bilinçli müzakere alanından çıkararak, kurumlar bizi kurumsal çözümden mahrum diğer meseleler üzerinde odaklanma serbestisine kavuşturur: "Çevreyi (ortamı-*environment*) istikrarlılaştıran ve çevresel entropiyi (*entropy*) etkili şekilde azaltan yüksek seviyeli kurumların varlığı davranışsal entropiyi daha düşük seviyelerde kullanılmak için serbest bırakır. İstikrarlı bir rejimde kişinin (*agent*) güvenilirliği (*reliability*) repertuarına... daha düşük seviyelerde yeni eylemler (davranışlar) ekleyebileceği kadar yüksektir", (Langlois 1986a, 186-187). Koordine edici (âhenleştirici) düğümler (*nodes*) olarak hizmet ederek, kurumlar, planlarımızı icra etmek için gerekli bilgi miktarını azaltır ve böylece bu planları başarıyla icra etme kabiliyetimizi kuvvetlendirir.

Kurumlar nasıl doğar? (varlık alanına girer?). Birçoğu başarılı bireysel kural izleyişin niyetlenilmemiş sonucu olarak doğar. Yani, kurumlar yalnızca toplumun geniş kendiliğinden doğan düzenine katkıda bulunmakla kalmazlar, onların kendileri de genellikle kendiliğinden doğan düzenlerdir. Bireyler, şartlarını iyileştirmeye çalışırken, davranış planları yaparlar ve onları uygulamaya teşebbüs ederler. Başarılı davranış tarzlarını kullanmayı sürdürürler ve onlara belli durumlarda nasıl hareket edileceğini gösteren "davranış kuralları" olarak muamele ederler. Diğerlerinin başarılı planlarda sergilenmiş davranış yollarını gözlemleyebilme derecesine bağlı olarak, bu yolları taklit ederler, bu, belirli biçimlerde davranan aktörlerin sayısını artırır. Bu taklit süreci devam ettikçe ve belirli kuralları kullananların sayısı arttıkça, insanlar diğerlerinden benzer davranışlar beklemeyi öğrenir. Çok sayıda kural izleyicinin bulunması o kuralı kullanmayı potansiyel yeni kullanıcılar için daha cazip hâle getirir, çünkü, daha fazla kullanıcı kuralı bir davranış tahmincisi olarak daha fazla fırsat ima eder (*implies*),

bu koordine edilmiş sonuçlar ihtimâlini kuvvetlendirir.⁶ Söz konusu davranış onun “genel olarak kabul edildiği”ni söyleyebileceğimiz ölçüde yaygınsa, kural bir sosyal kurum olur. Lachmann şöyle izah eder: “Başarılı planlar böylece tedricen kurumlar hâline gelir... Başarılıının taklit edilmesi, burada ve her yerde, elit yollarının kitlelerin malı olma durumuna gelmesinin en önemli yoludur... Kurumlar, eski nesillerin, kendilerinden hâlâ yararlandığımız öncü çabaların bâkiyeleridir” (1971,68). Aşikârdır ki, bu ifade Menger’in daha önce tartıştığımız paranın orijini teorisinin bir genellemesidir.

Bu kurumlar, bir defa varlık alanına girince, önemli bakımlardan, eğer tam düşünme yollarımızı değilse, davranışımızı sınırlandırır. Biz bir değişik normlar, kurallar ve kurumlar sosyal dünyasına doğarız ve erken yaşlardan itibaren bu dünya içinde sosyalleştiriliriz. Diğerlerinin bu düzenli pratiklere dayanan davranışından beklentiler oluşturmayı öğreniriz. Kurumlarla ilgili modern literatürün ileri sürdüğü üzere, kurumlar, hem düşünce hem davranış yelpazemizi (menzimiz-*range*) sınırlandırarak, bizi fiilen, diğerlerinin davranışlarını doğru şekilde tahmin etmemizi kolaylaştırmak suretiyle, serbest bırakır (*liberate*). Aracınızı (ABD’de ve Türkiye’de -...) sağda sürmek mecburiyetinde olmak, bir anlamda özgürlüğümüzü sınırlandırıyor da, her bir durumda insanların nerede süreceğini bilme-bulma ihtiyacını ortadan kaldırarak bizi daha serbest kılar.

Dil ve para gibi daha geniş kurumlar da benzer etkilere (sonuçlara-*effects*) sâhiptir. Bir lisanın içine doğmuş olarak, dünyayı o lisanın terimleriyle -kelimeler ve diğer sözlerle- görürüz. Bazı linguistik olmayan “gerçekleri” algılamak için lisanın “dışına” çıkamayız. Şüphe yok ki, aynı aşikâr sınır, lisanın düzenliliğinin komünikasyonu kolaylaştırması yüzünden, fiilen (*actually*) serbestleştiricidir. Aynı şey para ve piyasa kurumları için de geçerlidir. Parasal mübadele, değer ve diğer ekonomik kavramlar hakkında nasıl düşünebileceğimizi sınırlandırması bakımından lisanın kullanılmasına benzer. Parasal mübadele ve dilsel komünikasyon arasındaki bağlantı liberalizmin İskoç aydınlanması geleneğinde daimî bir inceleme konusudur.

İskoç Aydınlanması İnsanı

Aydınlanma liberalizmini eleştirenler genellikle Thorstein Veblen’in 20. Yüzyıl’ın başlarındaki doğmakta olan neoklâsik iktisat modellerinin insanları nasıl gördüğüyle ilgili kavrayışına işaret ederler: “Hedonistik insan konsepti, şimşek hızıyla haz ve acı hesabı yapan, ona yer değiştiren fakat bozulmadan bırakan güdülerin tahriki altında bir homojen arzu ve mutluluk küreciği gibi salınan insandır. Onun ne öncesi ne sonucu vardır. O bir tecrit edilmiş, kati bir malumdur” ([1898] 1919,73). Veblen, eleştirel şekilde, doğmakta olan iktisadı, toplumun incelenmesine, daha ev-

6 Tecrübe yoluyla öğrenme süreci her üç filozofun da savunduğu geniş anlamda ampirik bilgi görüşünü yansıtmaktadır. Bu görüş Hayek tarafından en açık biçimde ifade edilir (1952), ki Hayek zihnî kategorileri insanın hâricî dünyayla etkileşiminin ürünü olarak görür. Hem Hayek hem Smith epistemolojilerinde epeyce “Humecü” idi. Hayek’in akıl anlayışı ile politik ekonomideki çalışmaları arasındaki bağlar Horwitz 2000’de incelenmiştir.

rimci ve kurumsal olarak temellendirilmiş bir yaklaşım için terk edilmesi gereken, Newtoncu ve mekanik bir yaklaşım olarak tasvir etmeye teşebbüs etti.

Maalesef, gerçekten, Veblen'in alaycı *homo ekonomikus* karikatürü günümüzün neoklâsik ekonomik modellerinde genellikle yer bulmaktadır ve bu eleştiricileri tarafından haklı olarak küçümsenen bir tasvirdir. Mamafih, hiç kimsenin neoklâsik insan konseptinin gayet haklı eleştirisinden Aydınlanma liberalizmi geleneğinde inceleme yapan *herkesin* böyle bir kavramı benimsediği sonucuna atama yeteneği yoktur. Kendiliğinden doğan düzen geleneği farklı, çok daha gerçekçi bir beşerî aktörler kavramı kullanır. Richard Langlois'in gözlemlediği üzere Veblen'in sıldırısının ironisi, saldırdığı kimselerden biri olan Menger'in "evrimci ve kurumsal olana çok faydalı bir yaklaşımın temellerini hazırlamakta olmasıydı" (1986b, 4). Veblen marjinalizm devrimcilerini Aydınlanma liberalizminin eleştiricilerinin onu homojenize etmesi gibi homojenize etti. Sonuç olarak Veblen saldırdığı insan tabiatı görüşünün "Jevons'un ve Walras'ın teorisine Menger'in teorisine uyduğundan çok daha iyi uyduğunu" asla görmedi (Jaffe 1976, 21).

Bu tez kurumla ilgili tartışmamızda tasvir edildiği biçimde insanların tabiatına atıfta bulunarak daha açık hâle getirilebilir. Burada insanlar atomistik, süper rasyonel, fayda maksimizasyoncusu değildir. Onun yerine, içinde faaliyette buldukları kurumsal çevrenin ürünleridir. Sınırlamaların böyle empoze edilmesine sadece üzülme ve kontrol edemeyeceğimiz tesirlerden âzade bir dünyayı özmek yerine, İskoç Aydınlanması'ndan doğan liberalizmin takipçileri, bir başka açıdan, gerçekte bu sınırlamaların nasıl kurtarıcı (*liberating*) olduğunu inceler. Bilginin dağınık, bağlama özgül ve genellikle zımnî olduğu bir dünyada kurallar her tür sosyal düzenin doğuşu için gereklidir. İnsanlar dâima sosyal ürünler olacaktır; asla ve hiçbir zaman bütünüyle kendi bilinçli inşasının ürünleri olamayacağıımızı kabul etmek zorundayız.

Görüşleri incelenmekte olan üç düşünürün nazarında insanlar süperrasyonelitenin (*hyperrationality*) ambarı değildir. Hayek'in son eserinde ileri sürdüğü gibi (1988), insanların akıl kapasitesinin kendisi bile kültürel kurumların bir ürünüdür. Jaffe'nin Mengeryen insan tasviri bu bütüncül geleneğe uyar: "İnsan, Menger'in onu gördüğü gibi, 'Işık hızıyla çalışan hesap makinası' olmaktan uzak, belirsizlikle malul (*plagued*), cezbedici umutlarla usandırıcı korkular arasında ebediyen salınan, acemi, yanlış (hata yapan) bilgisiz (*ill-informed*) bir yaratıktır" (1976, 521). Bu üç düşünürün hiçbirinin eserlerinde, insanlar atomistik ve sıkı öz-çıkarıcı görülmez. Aslında, insan *atomistik* kelimesinin eleştirilenlerin yazılarında ne anlama geldiğini merak ediyor. Eğer bu kelime "insan aktörler diğer insanlarla ve beşerî kurumlarla hiçbir bağa sâhip değildir" anlamına geliyorsa, o zaman yanlış şekilde liberalizmin İskoç geleneğinin savunduğu insan görüşüne atfediliyor. *The Theory of Moral Sentiments*'da Smith'in insan ahlâkı konseptinin temeli sempati yeteneğidir. Mengeryen insanın içinde hareket ettiği ku-

rumsal çevre tarafından şekillendirildiği düşünülür. Hayek, kesinlikle, insanları Veblen'in karikatürize ettiği gibi irtibatsız (*unconnected*), çok dar bir alanda öz-çıkarcı maksimizasyonu peşinde koşan tipler olarak görmez.

İskoç düşünürlerin öz-çıkarcı (*self-interested*) terimini nasıl kullandığını anlatan Hayek 1946'da şöyle yazdı: "Bu terimler [öz-sevgi (*self-love*) veya bencil çıkarlar (*selfish interests*)], mamafih, kişinin yalnızca kendi yakın (*immediate*) ihtiyaçlarıyla ilgisi dar anlamda egotizm anlamına gelmedi. İnsanların yegâne ihtimam gösterdiği varsayılan 'kendi' (*self*), gayet tabîî, insanların ailelerini ve arkadaşlarını kapsar; ve aslında insanların gerçekte ihtimam gösterdiği herhangi bir şeyi kapsamış olsaydı da argümanda bir değişiklik meydana getirmezdi" (13). Hayek, neden bir *geniş anlamda* insanların öz-çıkarcı olduğunu varsaymanın anlamlı olduğunun izahıyla devam etti: "Bu moral tavırdan daha çok daha önemlisi... hiç kimsenin değiştirmeyi umamayacağı ve kendisi kendi başına bireyci filozofların sonuçlar çıkaracağı sonuçlar için bir yeterli temel sağlayan tartışılmaz bir entelektüel gerçektir (olgudur) (*fact*). Bu insanın bilgisinin ve menfaatlerinin yapısal sınırlandır, bütün toplumun küçük bir parçasından daha fazlasını *bilemeyeceği* ve bundan dolayı motivleri arasına girebilecek her şeyin (onun) davranışlarının bildiği alanda sâhip olacağı yakın tesirlerdir" (1946, 14). "Bildiği alan *sphere*" ifadesi yalnızca dar anlamda "kendi"ni değil aileyi, arkadaşları ve benzerlerini kapsayacak şekilde anlaşılır. Bir kere daha belirtmek gerekirse bu "bildiği alan"ın kıymetli görülmesi Smith'i ve onun bireyin iyi bildiği kimselere davranışıyla anonim diğerlerine davranışı arasında kurduğu devamlılığı izler (*harkens back*). Bize yakın kimselerle karşılıklı etkileşimimizde, çok daha kolayca yakınlık duygularımıza müracaat edebiliriz ve daha az bildiğimiz veya hiç bilmediğimiz kişilere doğru hareket ettikçe daha az güvenilir olan diğer eğilimlere (*disposition*) müracaat edebiliriz.

Dahası, neoklâsik iktisattan ve onu kullanan liberalizm geleneklerinden farklı olarak, kendiliğinden-doğan-düzen geleneği liberalizmi, insan aktörlerin rasyonalitesi hakkında herhangi bir inanca dayanmaz. Gerçekte, bu tür liberalizm insanın bilgisizliğine dayandırılır. Bilgimizin böylesine çoğu tecrübî, parçalı ve zımnî olduğundan sosyal düzen yaratmak için kendiliğinden evrilmiş sosyal kurumların kullanılmasına muhtacdır. Kendiliğinden-doğan-düzen süreçleri bizi çok dar ve parçalı dünya görüşlerimizin üstesinden gelmeye (*overcome*) ve diğerlerinin sâhip olduğu farklı kısımî ve dar bilgiyi kullanmaya muktedir kılan iletişim prosedürleridir (usûlleridir). Bu gelenekte "rasyonel" olarak en iyi tasvir edilecek olan (şey) bireysel aktörler değil, bireylerin içinde faaliyet yürüttüğü süreçlerdir.

Bir Siyasî Pozisyon Olarak Liberalizm

Bazen *klâsik* liberalizm adı verilen ve bugün en iyi *liberteryenizm* terimi tarafından ifade edilen Aydınlanma liberalizmi "milletlerin zenginliği"ni yaratmak için veya insanların (hayat) şartlarını diğer bakımlardan iyileştirmek için devletin hayat, hürriyet, mülkiyet ve mutluluğu takip hakkını korumaktan daha fazlasını yapma-

sına gerek olmadığını kabul eder. Bu sınırların ötesine geçen devlet müdahalesi zararlıdır ve, sayılan bu hakları ihlâl ederek, insanların amaçlarına ulaşma kabiliyetini zayıflatacaktır. Kısaca, devlet müdahalesi insanların durumunu kötüleştirir.

Diğer klâsik liberal ve liberteryen yazarların tersine, İskoç geleneğinde nispeten az sayıda kişi *a priori* doğal haklar öne sürdü. Modern liberteryenizme –ki büyük ölçüde Aydınlanmanın Lockeçu ve Hobbescu, daha İngiliz türünde temellendirilmeye devam etmektedir– alâkalı haklar söylemi hâkimdir: Devlet müdahalesi kötüdür, zira kişinin X'e hakkını ihlâl eder. Bu ekole bağlı birçok liberteryene göre, insan hakları bir defa ortaya konuldu muydu, devlet müdahalesi ipso facto (yalnız bu sebeple) kötüdür, zira o bu hakları gayri ahlâkî şekilde ihlal eder.

İskoç geleneğindeki yazarlar için merkezî konu haklar değil sonuçlardır. Smith serbest ticareti savundu, çünkü serbest ticaret milletlerin servetini artırır ve böylece insanların durumunu iyileştirir. Smith haklar ve “doğal özgürlük sistemi” hakkında da yazdı, fakat bunlar iyi sonuçlar yaratmaları yüzünden arzuya şayan görülürler; hiçbir durumda ihlâl edilemez değildirlir. *Milletlerin Zenginliği*'nde birçok yerde Smith doğal özgürlük sisteminden saptı çünkü doğal özgürlüğün sonuçlarının problematik olduğunu düşündü. Bu gelenekte Smith'den ileriye doğru hareket ettiğimiz zaman, Menger'in eserlerinde haklarla ilgili hemen hemen hiçbir tartışmaya –kesinlikle doğal haklarla ilgili bir tartışmaya– rastlamayız. Smith gibi Menger de ekonomik gelişmeyle ve piyasaların ekonomik gelişmeyi ve insanlığın durumunun daha iyiye gitmesini nasıl teşvik edeceğiyle ilgiliydi. Hayek'in iktisattaki kılavuzu (mentor), devlet müdahalesinin Hayek'ten daha fazla karşısında olan Ludwig von Mises, Jeremy Bentham'ın “koltuk değneklerindeki saçmalık” şeklindeki doğal haklar kategorizasyonu mutabıktı. Ve Hayek'in kendisi –kendisinin Humecu empirik olan bilgisi biçimindeki İskoç mirasıyla Kant'a özgürlük ve genellenebilir kurallara ilgi biçimindeki Almanik borçları arasında devamlı gidip gelmesine rağmen haklardan nadiren bahsetti.⁷ İskoç geleneğinde serbest piyasalar, ifade ve örgütlenme özgürlüğü ve uluslar arası barış savunuları neticecidir: Kendiliğinden doğan düzenleyici süreçlere işini yapma izni vermek arzuya şayandır, çünkü bu süreçler işe yarar; daha müreffeh, mutlu bir dünyaya alternatiflerden daha iyi katkıda bulunur.

Liberalizmin bu türünün rehber politik ilkesi insan rasyonalitesinin ve sosyal problemlere yukardan-aşağı çözümler dizayn etme yeteneğimizin sınırlarının tanınmasıdır (kabul edilmesidir). Aydınlanma liberalizminin bir dalının aklın ve rasyonalitenin sınırlarına temel muamelesi yapması bir ölçüde ironik görünebilir, fakat bu görüş Hume'un kendisinin “aklın iddialarını yontmak için akılı kullanmayı” istediği iddiasına kadar gider.⁸ Aydınlanma idealindeki hiçbir şey insanı

⁷ Hayek'in Hume ile Kant'ı bağdaştırma çabaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kukathas 1990.

⁸ Hayek'in yazdığı gibi, “Uygun şekilde kullanılmış akıl” ile kastettiğim, kendi sınırlarını tanıyan ve, kendisine (akıl) akıl tarafından öğretilmiş olarak, ekonomi bilimi ve biyoloji tarafından ifşa edilen, dizaynsız yaratılmış düzenin insanın bilinçli olarak

-maddî alanda böylesine güçlü ve üretken olmuş- fizik ve biyoloji bilimi metodlarını sosyal dünyaya uygulamaya mecbur etmez (*commit*). Fen bilimcilerin veya mühendisin zihin kurgusu (*mindset*) beşerî problemleri çözmeye uygun değildir. Sosyal dünya beşerî aktörlerin genellikle ifade edilmemiş veya yere-zamana-özgü bilgiye dayalı ve onların çoğu-zaman-çatışan değerleri tarafından enforme edilmiş sübjektif değerlendirmeleri tarafından meydana getirilir (*constituted*). Kendileri konteks ve tarih tarafından yünik biçimde (*uniquely*) şartlandırılmış belli kimselerin diğer milyonlarca insan için bir yukardan-aşağı, herkese-uyan-beden çözümlerini başarıyla dizayn etmesi tahayyül gücünün sınırlarının ötesindedir.

Onun yerine, çözümler, bireylerin, onları, onların etraflarındaki kimselerin ihtiyaçlarına gayet münasip yollarda hizmet etmeye muktedir kılan detaylı, özgül muhtevalı bilgilerle yürüttükleri tabandan yukarıya doğru faaliyetlerin sonucu olarak çok sayıda biçimde ortaya çıkar (doğar). Daha önemlisi, kendiliğinden doğan düzen geleneğine göre, piyasaların ve kültürün rekabetçi güçlerinin çözümler üretmesine müsaade edersek, başarısızlıkları elemek, insanların ihtiyaçlarını fiilen karşılayan şeyleri seçmek için bu kendiliğinden doğan düzenleyici süreçlerin geri bildirim mekanizmalarına dayanabiliriz.

Smith ve Menger'in liberalizmiyle Hayek'in liberalizmi arasındaki ana farklardan biri şudur: Hayek, liberal geleneğin politik ilgilerini ve araştırma programını bir araya getiren bir büyük entelektüel tartışmaya şahit oldu ve bu tartışmanın önemli bir tarafıydı: İki dünya savaşı arasındaki yıllarda vuku bulan, sosyalist sistemde ekonomik hesaplama imkânı üzerindeki tartışma.

Karl Marx gibi erken sosyalistlerin ve Otto Neurath gibi 20. Yüzyıl sosyalist yazarlarının tezlerine cevap olarak Ludwig von Mises ([1920], 1935), sosyalist blokta ekonomik hesaplama üzerine makalesiyle tartışmayı başlattı. Mises, üretim araçlarında özel mülkiyet olmaksızın, sosyalist plancıların, ister küçük bir grup isterse demokratik şekilde organize olmuş bir heyet olsun, kaynakları ne derecede etkin kullandıklarını belirlemenin bir yoluna sâhip olmayacaklarını ileri sürdü. Sermayede (*capital*) özel mülkiyetin namevcudiyetinde sermaye malları için bir pazar ve dolayısıyla sermaye malları için bir fiyat olmayacak ve bu sebeple plancılar ne üreteceğini ve nasıl üreteceğini belirlemede (karar vermede) yeri başka bir şey tarafından doldurulamaz bir kılavuzdan mahrum kalacaktır. Belirli bir sermaye malının muayyen tüketim mallarını üretmeye nasıl uygulanacağına veya çeşitli sermaye mallarını kullanarak belirli bir tüketim malının nasıl üreteceğine karar vermede, özel mülkiyet mübadeleleri tarafından belirlenmiş gerçek pazar fiyatlarından mahrum planlamacılar karanlıkta el yordamıyla yürüyecektir. Mises'in tezi planlamanın üretim bakımından üstün olduğunu ileri süren sosyalist iddiaları kalbinden vurdu. Sosyalistlerin uzun süre pazarı irrasyonel ve anarşik görmesine karşılık, Mises'in argümanı, görünüşteki üretim

anarşisinin, aktörler piyasa fiyatlarını kararlarının rehberi olarak kullandığında nasıl bir rasyonel ekonomik düzene yol verdiğini gösterdi. Bu argümandaki Hayek ve kendiliğinden doğan düzen geleneğinde çalışan çağdaş iktisatçılar tarafından gerçekleştirilen gelişmeler liberalizmin bir araştırma programı olarak incelenmesinde tartışılan aynı türden epistemolojik konuları vurguladı. Bu iktisatçılar devlet görevlilerinin, piyasaya müdahale ettikleri vakit, bunu, büyük ölçüde, piyasayı şekillendiren özgül-muhtevalı ve zımnî bilgiye ve karmaşık detaylara kör olarak yaptıklarına işaret etti. Smith'in görünmez ele referansından sonraki paragrafta yazdığı üzere: "Sermayenin istihdam edebileceği ve muhtemelen en büyük değere sâhip olacak domestik emek (*industry*) türlerinin ne olacağına, her birey, aşikârdır ki, kendi mahallî pozisyonunda, herhangi bir devlet adamı veya kanun koyucunun onun için yapabileceğinden daha iyi karar verebilir. Devlet adamı, hiçbir yerde onu uygulamaya yeterli (uygun) olduğunu sanacak kadar ahmak ve küstah kişinin elinde olduğu kadar tehlikeli bir otoritesi olduğunu varsaya(caktı)r" ([1776] 1976,448).⁹

Bu gelenekte, piyasalar bizi beşerî komünikasyonu dil ve matematiğin ötesine, zımnî (bilgi) olan(ın)a uzatmaya muktedir kılar. Piyasa fiyatları çoğu zaman ifade etmekte zorluk çektiğimiz bilgi türlerini komünike etmede bir semiyatik (*semiotic*) fonksiyon ifa eder. Piyasa süreçlerine müdahale etmek veya onları ortadan kaldırmak katılımcıları piyasa "konuşması"nın tüm faydalarından mahrum bırakır. Modern terimlerle piyasalar "komünikatif olarak (*communacitively*) rasyonel"dir. Filozof Gary Madison'un belirttiği üzere, "Piyasa ekonomisinin yalnızca kişinin aşırı *rasyonalistik* rasyonalite kavramını, gerçekte akli yalnızca araçsal, amaç-aracı (fayda maksimize edici) rasyonalitesi kavramını benimsemesi derecesinde irrasyonel olduğu söylenebilir... Parasal işlemler komünikatif olarak rasyonel mahiyettedir; tümüyle faydacı ve araççı (*instumantalist*)... değildir. Parasal işlemler, bir sivil toplumun vatandaşlarının birbirleriyle toplum-oluşturan etkileşimlerini gerçekleştirdikleri ziyadesiyle önemli bir yoldur" (1998, 135, 137, vurgulama orijinalinde). Parasal fiyatların yokluğunda planlamacıların ekonomik hesaplama yapmaya muvaffak (muktedir) olamayacağı argümanı pazar süreçlerinin yaptığı şeyin, dizayn olmaksızın, bu fiyatların kullanılması yoluyla düzenli sonuçlar yaratmaktadır.

Planlamaya yönelik Misesyen eleştiri hem ana akım iktisatla hem de Aydınlanma liberalizminin diğer akımlarıyla birleştirilenden köklü biçimde farklı bir piyasa görüşü (vizyonu) ortaya koyar. Piyasa atomistik maksimize edicilerin, bir tür optimal statik denge üretme umuduna karşı zıplayarak, şuursuzca çarpıştığı bir arena değildir. Daha ziyade, beşerî iletişimin (*conversation*) parçasıdır, aracılığıyla aklımızın sınırlılıklarının üstesinden geldiğimiz ve yaratmak, üretmek ve mübadele etmek için işbirlikçi davranışa girdiğimiz bir süreçtir (metottur). Di-

9 Adam Smith'in *Ahlâkî Duygular Teorisi*'ndeki ([1759] 1976, 233-34) meşhur "satrañç tahtası" pasajına da bakın.

ğerlerinin, onlara piyasa yoluyla dolaylı bilgi sağlayarak, bu bilgiyi kullanmasına ve planlarına ona göre yapmasını temin ederiz. Bu süreç ekonomik büyümeyle bağlantılı daha yüksek derecede işbölümünü ve bilgiyi teşvik eder. Bu işbölümü ve bilgi tüketim mallarının üretilmesi için artan miktarlarda işbirliği gerektirir. Bunun ışığı altında planlamaya karşı Mises-Hayek argümanı, ilerlemeci işbölümüne ilişkin Smithyen ferasetlerin, hem sübjektif değer teorisi hem hesaplama tartışmasında vurgulandığı üzere parasal hesaplamının önemi tarafından geliştirilmiş bir uzantısı olarak görülebilir.

Sonuç

İskoç Aydınlanması'nda köklerini bulan liberalizm farklı bir sosyal bilimlerin görevi ve en arzuya şayan ekonomik ve politik düzen konseptine işaret eder. Daha rasyonalist insan konseptlerine ve bu konseptlerle bağlı diğer liberalizm dallarına benzemeyen şekilde, İskoç liberalizmi insanın yanılabilirliğini ve bilgimizin çoğunun sübjektif, zımnî, muhteva-özgül karakterini kabul eder. Daha da ilerisi, insanların doğuştan sosyal tabiatını tanır: Bekâmız için diğerleriyle işbirliği yapmak zorundayız. Mamafih, kendiliğinden-doğan-düzen geleneğinin takipçileri bu tür bir işbirliğinin niyetlenilmiş, planlanmış işbirliği olması gerekmediğini ve büyük ölçüde *olamayacağını* ileri sürer. İskoç geleneği liberalleri sosyal dünyamızın ne kadar büyük bölümünün insan davranışının niyetlenmemiş sonuçları olarak doğmuş olduğunu vurgular. Sosyal dünya "insan davranışından, fakat insan dizaynından değil" doğar. Piyasa bunun en mühim örneğidir. İskoç geleneğinde piyasa sosyal koordinasyonda (genellikle yanlış-hatalı) teşebbüslerimizi düzelteren bir kurumlar seti olarak görülür. Bu yolladır ki, Adam Smith'in iki asırdan çok bir zaman önce ileri sürdüğü gibi, akıl ve konuşma kabiliyetlerimiz gelişir. Piyasa bizim milyonlarca anonim kişiyle (diğerleriyle) insanî kapasitemizi diğerlerini doğrudan yüz-yüze karşılaşmalardan ve lisanın kullanımı yoluyla ikna etme kapasitemizi genişleten yollarla iletişim kurmamızı temin eder.